

INSTITUUT VOOR
RECHTSWETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

Vijftig

juridische opstellen voor een
Leidse nachtwacht

Redactie:

N.M. BLOKKER

S.C.G. VAN DEN BOGAERT

N.R. KOFFEMAN

M.L.P. LOENEN

F.P. ÖLÇER

Bju

Boom Juridische uitgevers

Vijftig

juridische opstellen voor een
Leidse nachtwacht

redactie:

N.M. Blokker

S.C.G. Van den Bogaert

N.R. Koffeman

M.L.P. Loenen

F.P. Ölçer

Boom Juridische uitgevers

Den Haag

2014

De religieuze neutraliteit van de overheid volgens het Europees mensenrechtenperspectief?

Een beschouwing over *Lautsi I* en *II*

Paul Cliteur ■

in: N.M. Blokker, SCG. Van den Bogaert, N.R. Koffeman, M.L.P. Loenen, F.P. Ölçer, red., *Vijftig juridische opstellen voor een Leidse nachtwacht*, Boom Juridische uitgevers, Den Haag 2014, pp. 85-89.

Op het moment dat ik begin aan deze bijdrage voor het vriendenboek van Rick Lawson, onze gewaardeerde decaan, is aan de overzijde van het kanaal een stormpje opgestoken over een uitspraak van de Britse premier Cameron. Cameron heeft het Verenigd Koninkrijk aangeduid als een 'christelijk land'. Ook heeft hij gezegd dat Groot-Brittannië weer 'evangelisch' zou moeten worden over het christelijk geloof dat de burgers van het land verbindt. Inmiddels hebben vijftig publieke figuren afstand genomen van de uitspraak van Cameron en hem verweten een deel van de bevolking te vervreemden van het land.¹ De premier heeft het recht niet om op actieve wijze één religie te prioriteren, zeggen vertegenwoordigers van de groep. Tot de ondertekenaars van het manifest behoren prominente Britten als Philip Pullman, Anthony Grayling, Sir Terry Pratchett en enkele Nobelprijs-winnaars. Cameron was 'harming society', zeiden de critici. Hij was 'mischaracterizing Britain', luidde de kritiek. Prof. Jim Al-Khalili, voorzitter van de British Humanist Association en één van de ondertekenaars van het manifest, sprak van een 'disturbing trend'.

Interessant. Zou zo'n reactie bij ons ook mogelijk zijn? Wij hebben natuurlijk ook wel politici die met bepaalde uitspraken een deel van de bevolking uitsluiten, maar dan gaat het er doorgaans iets robuuster aan toe. 'Onze Geert' laat 'minder minder' scanderen waardoor volledig duidelijk is wat bedoeld wordt, maar wanneer Cameron zegt 'meer meer' (Christendom) is de keerzijde daarvan dan niet: 'minder minder' (moslims, atheïsten, agnosten, paki's, enzo-voorts)?

Spinoza zei: *omnis determinatio est negatio*. En zo is het natuurlijk: wie zegt 'meer meer' (van het een), zegt ook 'minder minder' (van iets anders). Natuurlijk zijn er van die hardnekkige harmonie-denkers die deze onverbidde

■ Prof. dr. P.B. Cliteur is hoogleraar Encyclopedie van de rechtswetenschap, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden.

1 John Bingham, 'David Cameron "fuelling sectarian division by bringing God into politics"', in: *The Telegraph*, 20 April 2014.

wet van het bestaan straffeloos denken te kunnen negeren, maar dat zijn dromers.

Communicatiemedewerkers moeten overigens het dromen van de burgerij bevorderen. Daarvoor worden zij ingehuurd. De afdeling communicatie van de premier verklaarde daarom snel na Cameron's liefdesverklaring aan het Christendom dat de opmerking van de premier 'was not to say in any way that to have another faith – or no faith – was something wrong'. Nee? De 'determinatio' van de premier zou in dit geval geen 'negatio' inhouden.

Hoewel penibel, de situatie van de premier was ook niet helemaal hopeloos. Er is namelijk één argument dat de premier en zijn spindoctors zeer consistent zouden hebben kunnen laten doorklinken. Hij had – naar mijn idee – zijn critici van hypocrisie of op zijn minst een selectieve verontwaardiging kunnen beschuldigen. Want dat is het. Cameron had zijn opmerkingen gemaakt naar aanleiding van de herdenking van de vierhonderdjarige verjaardag van de King James Bible. Dat doet ons weer herinneren dat de *geschiedenis* van Groot-Brittannië christelijk is (verscheurd door een conflict op leven en dood tussen protestanten en katholieken, met nu weer eens de ene partij aan de winnende hand en de eigen koning op de troon, dan weer de andere). En dat uiteindelijk de Anglicaanse Kerk de staatskerk is geworden. Een staatskerk! Een kerk met geestelijken *in het Hogerhuis!* Is het dan niet een beetje vreemd om te hoop te lopen tegen één opmerking van de premier? Die critici zouden eigenlijk voortdurend aan het protesteren moeten zijn tegen de staatskerk, tegen de geprioriteerde positie van de Anglicaanse Kerk. Maar over het algemeen wordt die positie van de kerk met lijdzaamheid geduld. Alleen wanneer de aartsbisschop (Rowan Williams, dus niet de huidige aartsbisschop) in een vlag van tolerantie weer eens de sharia, als te adopteren vreemd cultuurgoed heeft neergezet, valt heel Engeland over hem heen, maar verder blijft het rustig.² De kerk oefent in de tussentijd op dichterlijke quasi-wijsheden die door sommigen als welkome manifestaties van 'spiritualiteit' in een steeds killere wereld worden aangezien.

Nu naar de zaak van het EHRM die ik wil bespreken.

1 LAUTSI

De *Lautsi*-zaak gaat over mevrouw Lautsi die voor haar twee kinderen Dataico en Sami Albertin een religieus neutrale onderwijsomgeving wenste.³ Die was er niet op de openbare school in het Italiaanse plaatsje Albano Terme. Aan

2 Zie hierover: Machteld Zee, 'Five Options for the Relationship between the State and Sharia Councils', in: *Journal of Religion and Society*, Vol. 16 (2014), p. 1-18.

3 Zie voor de casus uitvoeriger: Carla M. Zoethout, 'Religious Symbols in the Public School Classroom: A New Way to Tackle a Knotty Problem', in: *Religion and Human Rights*, Vol. 6 (2011), p. 285-290.

de wand van de school hing namelijk een crucifix. Mw Lautsi betoogde dat een crucifix in de klas van een openbare school een inbreuk maakt op haar vrijheid van levensovertuiging. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging houdt immers ook in de vrijheid géén geloof aan te hangen. Ook was zij van mening dat de aanwezigheid van een kruisbeeld in de klas strijdig was met haar recht om haar kinderen op te voeden overeenkomstig haar eigen levensbeschouwelijke voorkeur. En was het kruisbeeld ook niet een inbreuk op de beginselen van het secularisme en een patente manifestatie van ongelijke behandeling van de religies?

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg deed in 2009 een uitspraak over de zaak (*Lautsi I*) en stelde mw Lautsi in het gelijk. Nauwelijks een verrassende uitspraak, zou men denken. Hoe kan men beweren een 'openbare school' te zijn wanneer crucifixen aan de wand van de klaslokalen hangen? Hoe kan men pretenderen alle religies gelijk te behandelen wanneer slechts één religie het speciale privilege krijgt zijn symbolen in de klas aan te brengen? Wanneer men op de casus de voor de hand liggende logica van het Europees mensenrechtenperspectief toepast lijkt het ondenkbaar dat die uitspraak anders was geweest.

Maar politiek bleek de zaak moeilijk te verkopen. Er kwam een goed georganiseerde lobby op gang van staten en partijen ten gunste van de crucifixen. Die lobby maakte het nodig dat het Europese Hof opnieuw zich over de zaak zou buigen en in 2011 (drie jaar na de eerste uitspraak) ging het Europese Hof om. *Lautsi I* (ten gunste van secularisme) werd teruggedraaid in *Lautsi II* (ten gunste van een perspectief dat ik nu wil introduceren als 'staatsmulticulturalisme').

Een voorafschaduwning van de opstelling van het Europese Hof in *Lautsi II* vinden we in uitspraken van het Veneto Regional Administrative Court dat op 14 januari 2004 en op 17 maart 2005 zich al over de zaak had gebogen. Het Administratieve Hof had toen een opvatting geventileerd die door het Europese Hof in 2009 niet werd overgenomen, maar die drie jaar later, in 2011, aan betekenis leek te hebben gewonnen. Het Administratieve Hof had aangegeven dat de crucifix een symbool was van de Italiaanse geschiedenis en cultuur, van de Italiaanse 'identiteit', en bovendien een symbool van de principes van gelijkheid, vrijheid, tolerantie en bovendien ... van de *seculiere basis* van de staat. Dit was een intrigerend standpunt. Dus het kruisbeeld stond niet meer – althans niet volgens het Administratieve Hof – voor christendom, meer in het bijzonder voor katholicisme, maar voor iets veel ruimers, iets dat met 'Italiaanse identiteit' werd aangeduid en waardoor het zelfs kon worden gezien als een 'seculier symbool'.

2 STAATSMULTICULTURALISME

Het is een wonderlijke visie. Immers als er één symbool is dat men als bij uitstek een symbool kan zien voor het christendom dan is het een crucifix. Voor andere geloven is het idee van een god die mens zou zijn geworden en een kruisdood sterft als onderdeel van een goddelijke opdracht een volkomen vreemde gedachte. Voor moslims is het idee dat God een 'zoon' heeft ondenkbaar. Dat die zoon ook nog op zo'n onwaardige manier om het leven wordt gebracht is zelfs onsmakelijk. Maar dat daarmee de mensheid zou moeten worden 'verlost' is op zijn zachtst gezegd onaanvaardbaar.

Ook voor Joden is het idee van een 'zoon van God' aan het kruis onaanvaardbaar. Voor Joden moet de Messias nog komen.

Ook voor humanisten (een wereldbeschouwing waarvan Mw Lautsi al snel in het publieke debat werd verdacht) is het idee dat één mens zou kunnen worden gestraft voor misdaden die andere mensen hebben begaan onaanvaardbaar. Het strijdt immers met de voor het humanisme uiterst belangrijke notie van individuele verantwoordelijkheid. Iedereen is verantwoordelijk voor zijn *eigen daden*. Je kunt uit goedertierenheid iemands schulden betalen, maar je kan niet zijn 'zonden' overnemen.

Al deze overwegingen werden echter door diegenen die opkwamen voor de kruisbeelden op openbare scholen geëcarteerd. En ook door het Europese Hof dus, althans in de laatste en daarmee bindende uitspraak van het Europese Hof in de Grand Chamber.

Hoe had het Europese Hof dat kunnen doen? Zoals we hebben gezien door het adopteren van een geheel nieuw perspectief, een perspectief dat neerkomt op het geven van prioriteit aan wat genoemd wordt 'identiteitspolitiek'. Landen, staten, hebben kennelijk het recht hun 'identiteit' te waarborgen. En als die identiteit historisch ligt in de binding aan een bepaalde religie dan worden die landen en staten daardoor niet gecorrigeerd door het Europese Hof.

In de argumentatie van Hof speelde nog een ander element een rol. Het Hof in 2011 gaf ook aan de crucifix te beschouwen als een 'passief symbool'. Wat dat precies inhoudt, is niet helemaal duidelijk, maar men lijkt daarvan te kunnen zeggen dat de voorstanders van de kruisbeelden in de klas van mening zijn dat het kruis niemand verplicht zich tot het Christendom te bekeren. Van louter de aanwezigheid van de crucifix ging geen indoctrinerend karakter uit.

De uitspraak uit 2011 zou – mits consequent doorgevoerd – verstreckende gevolgen kunnen hebben voor de Europese mensenrechtenbescherming. Het lijkt erop dat het Europese Hof een geheel nieuwe interpretatie geeft aan het multiculturalisme. Traditioneel werd multiculturalisme gezien als de mogelijkheid dat binnen een en hetzelfde land verschillende religieuze groepen hun eigen religieuze identiteit mogen behouden. Met andere woorden: multiculturalisme gaf rechten aan religieuze, niet-statelijke, groepen in het land. Maar wat

door *Lautsi II* wordt geïntroduceerd is een soort 'staatsmulticulturalisme'. Dat staatsmulticulturalisme houdt in dat *staten* nu hun eigen religieuze identiteit mogen vaststellen. De pluriformiteit die nu door het Europese Hof wordt hooggehouden is niet de pluriformiteit *in een land*, maar een pluriformiteit in Europa als geheel. In Frankrijk geen kruizen aan de muur. Dus secularisme is de Franse identiteit. In Italië wel kruizen aan de muur, dus dat is de Italiaanse identiteit. In *Lautsi II* wordt het standpunt aangehaald van Monaco in deze kwestie. Eigenlijk dreigt het standpunt van Monaco nu het nieuwe perspectief voor de Europese mensenrechtenbescherming te worden. Monaco zei: 'the authorities refrain from imposing a religious symbol where there had never been one and from withdrawing one that had always been there' (*Lautsi II*, par 48). Dat betekent: in Frankrijk hoeven geen kruizen te worden opgehangen, in Italië hoeven geen kruizen te worden weggehaald.

De oplossing lijkt de vrede te handhaven. Maar is het niet in wezen het opgeven van het idee van het individuele mensenrecht van vrijheid van godsdienst, inclusief er geen godsdienst op na te houden? Waar het op lijkt is een herleving van het beginsel van *cuius regio, eius religio*. Het is de staat die mag bepalen om aan een specifieke godsdienst privileges te verlenen. Althans wanneer die specifieke godsdienst traditioneel die privileges had. Het is de *geschiedenis* van het land die de identiteit bepaalt. In die zin zijn de opmerkingen van premier Cameron geen individuele uitglijder, maar een nieuwe trend. Cameron zei eigenlijk: 'Wij, Britten, willen een Italië worden, geen Frankrijk.' Volgens de jurisprudentie van Hof in *Lautsi II* kan hij daarmee weggelaten worden.